

УДК 316.286

М.Соболевська,
кандидат соціологічних наук

ЕПІСТЕМОЛОГІЧНИЙ РОЗРИВ ЯК СТИМУЛ РОЗВИТКУ СУЧАСНОЇ СОЦІОЛОГІЧНОЇ ТЕОРІЇ

Стаття присвячена розгляду проблеми стимулів розвитку сучасної соціологічної теорії. Епістемологічний розрив розглядається як один із таких стимулів. На прикладі теоретичних інтерпретацій поняття “соціальний простір” у соціології продемонстровано як шляхом розривів із попередніми інтерпретаціями та уявленнями відбувається розвиток сучасної соціологічної теорії.

***Keywords:** epistemological rupture, contemporary sociological theory, social space, social order.*

***Ключові слова:** епістемологічний розрив, сучасна соціологічна теорія, соціальний простір, соціальний порядок.*

***Ключевые слова:** эпистемологический разрыв, современная социологическая теория, социальное пространство, социальный порядок.*

Теорія як складова системи соціологічного знання відіграє визначальну роль не лише в розробці способів опису та пояснення суспільного буття, а й є принциповою основою для розуміння та визначення, представлення через моделі і закони, знаходження певної частки універсальності в різноманітних проявах соціального життя.

Якщо розглядати теоретизування класично, то його можна розуміти як “формулювання висловлювань, що дають змогу шляхом дедукції з певної множини прийятних посилянь давати пояснення явищ” [1, с. 17]. Перевага теоретизування – очевидна: воно дає змогу продукувати знання, що має одночасно визначений рівень узагальнення і певний рівень стійкості та надійності.

Однак ситуація визначення й окреслення специфіки сучасного соціологічного теоретизування ускладнюється передусім тим, що, незважаючи на понад 150-річну історію існування, в соціології немає цілісної, загальновизнаної теорії суспільства. Серед інших соціальних наук вона виділяється невизначеністю загальнотеоретичних основ і сьогодні складає певний набір підходів, традицій, шкіл і теорій, що змагаються і суперничають одна з одною за право створювати свій власний образ соціальної реальності. Так, за визнанням сучасного українського теоретика В.Танчера, “соціологічна теорія сьогодні являє собою сукупність окремих теоретичних узагальнень різних сторін і сфер суспільного життя, на яких зосереджують свою увагу ті чи інші дослідницькі напрями” [2, с. 4].

Якщо теорія являє собою центр, ядро наукової дисципліни, то соціологію можна вважати “поліцентричною”, “мультипарадигмальною” наукою. Лише спираючись на певну традицію, розроблену в межах конкретної школи чи теоретичного напрямку, сьогодні стає можливим аналіз певної суспільної проблематики, визначається стиль і спрямованість теоретизування, а також відповідний спосіб концептуалізації. Отже, сучасне соціологічне знання визначається доволі високим рівнем *дисконтинуальності* й *контекстуальності*, що є свідченням його експертного характеру, і скоріше розчаровує тих, хто очікує отримати “узагальнене знання, що представляє соціальне” [1, с. 18].

Розуміння і визначення ситуації, що характеризує стан сучасної соціологічної теорії, з необхідністю звертає нас до питання осмислення способів і джерел її продукування, що може бути сформульоване в такий спосіб: як відбувається розвиток соціологічної теорії, що виступає стимулом її формування і приросту? Отже, дати відповідь на запитання *якою?* (якою є сучасна соціологічна теорія?) і *чому?* (чому вона є саме такою?) передбачає пошук у напрямі відповідей на запитання: *як?* (як відбувається розвиток сучасної соціологічної теорії) і *що?* (що є стимулом її розвитку?)

Такі запитання виникають у будь-якого дослідника, що проявляє інтерес до проблем, пов'язаних із розумінням специфіки сучасного соціологічного теоретизування, а також визначення особливих характеристик його наявного стану і майбутніх перспектив. Визначаючи таку специфіку, що охоплює історичні горизонти формування соціологічного знання, можна віднайти та окреслити певні джерела і стимули становлення сучасної соціологічної теорії, які тією чи іншою мірою сприяють розвиткові і характеризують стратегічні напрями її формування. Отже, *метою* даної статті є визначення специфіки розвитку та стимулів формування соціологічної теорії з огляду на сучасний етап її становлення.

Очевидно, що першим і головним стимулом розвитку соціологічної теорії в будь-які часи виступала і виступає сама соціальна дійсність – зміни, що відбуваються в соціальній реальності, стимулюють пошуки адекватних способів їх пояснення, кидаючи постійні виклики теоретикам-науковцям. Отже, опис і пояснення самої соціальної реальності є важливим стимулом для теоретичних узагальнень і висновків.

У цьому ракурсі соціологія постає наукою, яка намагається відповісти на запит суспільної практики через продукування і постачання необхідних ресурсів у вигляді знань, що допомагають розв'язувати проблеми та приймати необхідні рішення. Отримані емпіричним шляхом факти, накопичені узагальнення, гіпотези і висновки, своєю чергою, збагачують, стимулюють і розширюють теоретичні конструкції.

Так, невизначеність і варіативність стратегій суспільного розвитку, активна участь соціальних суб'єктів у процесах творення і перетворення суспільного буття, що характеризують сучасний етап розвитку суспільства, вимагають від науковців, у тому числі й соціологів, пошуків відповідних – альтернативних класичним підходам – теоретичних і концептуальних способів осмислення тих змін, які відбуваються в суспільстві. Суперечливий характер таких змін, що позначився на початку XXI ст. – економіч-

на і фінансова криза, криза моделей ліберально-демократичного устрою та управління, криза ідеології мульткультуралізму – зумовлює і актуалізує пошуки в напрямі нових орієнтирів не лише для розвитку суспільства, а й аналізу та пояснення попередніх теоретичних і концептуальних невдач.

Відповідаючи на ці виклики сучасності, соціологічна теорія намагається подати аналітичні інструменти і розробити категоріальний комплекс базових понять для фіксації та пояснення тих суттєвих детермінант, що зумовлюють трансформації фундаментальних засад суспільного буття. Тому не дивно, що I Соціологічний конгрес в Україні, який відбувся в жовтні 2009 р. у Харкові, мав підназву “Соціологія в ситуації соціальних невизначеностей”, а його принциповим завданням стало “об’єднання зусиль соціологів у осмисленні горизонтів соціологічного пізнання *мінливої* соціальної реальності в її глобальному, регіональному, груповому та особистісному вимірах” [3, с. 168].

Отже, зміни в самому об’єкті дослідження соціологічної науки стимулюють розвиток соціологічного знання і продукування нових способів пояснення соціальних феноменів та процесів, їх динамічних змін та трансформацій. У цьому сенсі – соціологія як наука про дійсність, наука, яка спрямована постійно реагувати на запити сучасності, може залишатися такою (тобто сучасною), лише відповідаючи на ці запити, зберігаючи свій зв’язок із дійсністю. Німецький соціолог Х.Фраєр, слідуючи за Гегелем, визначив цей принцип і охарактеризував завдання соціологічного пізнання так: “відчуваючи дійсність, що пронизує нас, ми повинні не намагатися визначити історичну реальність, а зобов’язані викласти її” [4, с. 10].

Зв’язок соціології із дійсністю, а соціологічної теорії як “концептуальної конструкції соціальної дійсності” [5, с. 51] із емпіричними дослідженнями завжди був проблемою номер один для соціології. Навіщо потрібна наука, яка втратила зв’язок із дійсністю? Навіщо потрібна теорія, яка не базується на емпіричних дослідженнях? І якщо, за характеристикою сучасного стану розвитку соціологіч-

ної науки, наданою Дж.Александром, “світ [соціологічної] теорії соціально/економічно/культурно ізольований від світу, в якому продукуються, вимірюються та верифікуються соціальні факти” [6, с. 7], а “теорія живе коли і де може, відкидаючи емпіричне” [6, с. 8], то цілком зрозумілим стає питання – кому потрібна така теорія? Відповідно така ситуація провокує обмеження фінансування теоретичних досліджень та загальне зниження престижу теорії в очах молодих фахівців і майбутніх спеціалістів: навіщо займатися теорією, якщо це не матиме ні відповідної фінансової підтримки, ні авторитету серед професійної спільноти. Уявлення про теорію як про “порожні балачки ні про що” продовжує домінувати й у науковому середовищі, а на шпальтах авторитетних соціологічних видань науковці (здебільшого молоді люди), які займаються теорією, представляються як такі, що нехтують “землекопною” роботою “справжніх соціологів”, віддаючи перевагу “теоретичним домислам”, які важко “співвіднести із реаліями життя”, а у своїх кандидатських і докторських дисертаціях, наповнених “умоглядними схоластичними висновками”, взагалі ігнорують суспільну реальність.

Однак така позиція – зведення соціології лише до збору інформації про стан соціальних процесів, суб’єктів та явищ – методами спостереження, опитування чи порівняльних досліджень – виявляється не менш обмеженою та редукованою, ніж “чисте теоретизування”. Адже перш ніж щось спостерігати/досліджувати, потрібно не лише мати уявлення про об’єкт, а й про способи, якими дослідження здійснюватиметься. Досить часто за на перший погляд “емпіричними відкриттями” стоять серйозні теоретичні та епістемологічні зрушення, що відбуваються в самій науці.

Прикладом може слугувати відома робота Дж.Батлер “Тіла, що означають: про дискурсивні межі поняття «стать»” (1993), у якій пропонується розгляд гендерної ідентичності як перформативного конструкту. Побудована як класичний зразок соціологічного дослідження, що

спирається на емпіричні дані, які презентують ґендер як структуру, що відтворюється повсякденними виконаннями у поєднанні із системою соціальних санкцій, що включають як відкрите насильство, так й інституційні режими дискримінації, дана робота не змогла б бути реалізованою без теоретичних уявлень про владу М.Фуко або концепції перформативної суб'єктивності Ж.Лакана, концепції “бажання як виробництва” Ж.Дельоза та Ф.Гваттарі та принципів постструктуралістської деконструкції Ж.Деріда [7]. Лише під впливом цих теоретичних ідей Батлер змогла переозначити ґендерну систему ідентичності й розробити нову пояснювальну модель тих емпіричних фактів, які представлені в роботі.

Отже, зв'язок теорії і дійсності виявляється набагато складніший, ніж це може здатися на перший погляд, а розвиток теорії стимулюється настільки ж змінами соціальних реалій, наскільки самі реалії можуть бути змінені знанням, отриманим соціологічною наукою. Такий рефлексивний характер сучасності як його позначає Е.Гіденс у роботі “Наслідки модерніти” полягає в тому, що соціальна наука спостерігає об'єкт, на який сама ж здійснює вплив. Прикладом такого втручання соціологічного знання в дійсність можуть бути офіційні статистичні відомості або дані результатів соціологічних досліджень, які “стають сутнісним елементом соціального універсуму, з якого беруться і вираховуються” [8, с. 107]. Так, знайомство із статистикою розлучень може вплинути на саме бажання одружитися, або на прийняття супутніх рішень – укладання шлюбних контрактів, встановлення прав наслідування, розподілу майна тощо. “Шлюб і сім'я не були б тим, чим вони є сьогодні, якби вони не були повністю соціологізовані” [8, с. 108], – робить висновок Гіденс. І соціолог, який сьогодні вивчає ці суспільні інститути, не може не брати цей факт до уваги.

Зв'язок суспільного життя із розвитком знання про нього, стає, на думку Гіденса, причиною не дуже великого прогресу в нашому розумінні соціального світу, а тому можливості професійних соціологів виконувати функції

експертів суспільного життя з позиції знання – досить проблематичні. Вони, за словами Гіденса, “тільки на один крок випереджають неосвіченого обивателя” [8, с. 109]. Світ, що пізнається, виявляється мінливим та нестабільним, до того ж саме пізнання привносить зміни у швидкоплинний характер цього світу.

Встигнути за цими змінами, та ще й урахувати власний вплив на соціальний світ, що постійно змінюється, виявляється для соціологів та соціології вкрай складним у світлі завдань науки зберегти свій експертний авторитет й елементарну довіру до себе. Водночас соціологія не може обмежитися лише орієнтацією на задоволення потреб пояснення мінливої дійсності, а тому шукає джерела натхнення не обмежуючись викликами сучасності, але й стимулюючи чисту творчість, яка стає наступним важливим способом розвитку сучасної соціологічної теорії.

Отже, специфіка наукового, у тому числі й теоретичного знання, не лише в тому, щоб відповідати на запити і потреби суспільної практики (за якою, як виявляється, не так уже й легко встигнути): наука і наукове знання (і соціологія тут не виняток) формуються також як результат творчої потреби самореалізації людини. Перефразуючи відому тезу Фрома: наука існує не лише для того, щоб людина могла *мати*, а й для того, щоб вона могла *бути*.

Саме такі принципи функціонування і продукування наукового пізнання були розвинуті в епістемологічній концепції розвитку науки французьким філософом Г.Башляром. Розкриваючи принципи сучасного наукового пізнання, французький епістемолог зауважує, що фундаментальні наукові принципи – раціоналізм та реалізм – є недостатніми для опису і розуміння сутності сучасної науки. Новий реалізм, на якому наголошує вчений, повинен проявитися як “реалізм, здійснений розумом”. Саме тому при розвитку наукової епістемології не можна не враховувати наявності в науці “подвійності, або метафізичної невизначеності, що спирається як на досвід, так і на розум, що має відношення як до дійсності, так і до розуму” [9, с. 29].

Так, звертаючись до розвитку науки, Башляр знаходить стимули та джерела цього розвитку не стільки в дійсності, як у самих структурах “наукового духу”: “незалежно від знань, які накопичуються і викликають поступові зміни в сфері наукового мислення, ми знаходимо причину фактично невичерпного оновлення наукового духу, щось подібне властивості метафізичної новизни, що лежить у самій його сутності” [9, с. 32]. Відповідно до міркувань про становлення наукового духу французький філософ розвиває епістемологічну концепцію історії розвитку науки, яка складається з трьох етапів: етап “донаукового знання”, етап “старої науки” та етап “нової науки”. Перший – пов’язаний із конкретним мисленням, другий – із конкретно-абстрактним стилем, третій – із абстрактним стилем мислення.

Зміни, які відбуваються в стилі мислення, зміни самої науки, за Башляром, є нічим іншим як зміною уявлень про реальність. Уявлення про реальність як реальність теоретичну є подоланням новою наукою основної епістемологічної перепони старого стилю мислення, що характеризується емпіричним уявленням про реальність – таку реальність Башляр називає реальністю першого порядку. На відміну від неї нова наука оперує теоретичною реальністю – реальністю другого порядку, в якій субстанціальний підхід до реальності замінюється на операційний.

Приклад, який наводить Г.Башляр для демонстрації еволюції стилів наукового мислення та їх ролі у розвитку наукових понять, запозичений із фізики – це аналіз поняття маси. Як доводить Башляр, з самого початку поняття маси розвивалося в рамках уявлень про реальність першого порядку – метафоричне, анемічне мислення, що засноване на принципі очевидності. Так, маса визначалась як масивність: “звичайна філософія сформувала уявлення про масу як розмір. Масу ми оцінюємо очима” [9, с. 275]. І дитяче запитання, що більше – кілограм сіна чи кілограм заліза? – ставить у глухий кут уяву обивателя, який оцінює вагу об’ємом тіл, що порівнюються. Розрив того, що бачиться і сприймається оком, із реальною вагою

характеризує перехід від наочного сприйняття реальності до абстрактного.

Далі настає етап, коли поняття маси використовува-лося у зв'язку із іншими поняттями. Наприклад, у ньютонівській механіці маса визначалась “у системі понять і не тлумачилась як первісний елемент досвіду” [9, с. 179]. Однак у ньютонівській механіці поняття маси на має внутрішньої структури – воно являє собою лише “понятійний атом”. В новій науці ситуація змінилась: маса залежить від системи відліку, є функцією швидкості, з'явилося навіть уявлення про від'ємну масу. Отже, маса вже вимірюється в теоретичній реальності – реальності другого порядку.

Реальність другого порядку не аналогічна першій реальності – реальності чуттєвого досвіду, вона навіть ставить її під сумнів з позицій раціональної очевидності. Так наука розходиться зі здоровим глуздом, повсякденними уявленнями і передпоняттями, утворюючи свій власний світ, маючи справу із абстракціями, у межах якого очевидність досягається дискурсивно внаслідок роботи розуму. Отже, новий раціоналізм – це раціоналізм, що спирається не на чуттєвий досвід, а на принципи розуму, і перехід науки до цього етапу відбувається не як послідовність, а як “епістемологічний розрив” – джерела якого в критичній орієнтації наукової раціональності, її полемічності, іманентної схильності до заперечення.

Реагування на зміни, що відбуваються в соціальній дійсності, сьогодні вже не може залишатися єдиним джерелом розвитку соціологічної теорії. Чисте теоретизування, що базується на принципах раціональної очевидності – характеризує розвиток сучасної соціологічної теорії. Яскравим прикладом такого відходу від субстанціоналістського мислення в теоретичній соціології може стати зміна інтерпретації поняття “соціальний простір”.

Класичне визначення цього поняття, яке ми знаходимо у відомій роботі П.Сорокіна “Соціальна стратифікація і мобільність”, пов'язує соціальний простір із народонаселенням Землі: “соціальний простір є певним всесвітом,

що складається із народонаселення землі. Там, де немає людських особин або мешкає лише одна людина, там немає соціального простору, оскільки одна особина не може мати в світі ніякого відношення до інших” [10, с. 298]. Таке розуміння соціального простору як сукупності субстанцій (індивідів, груп), пов’язаних соціальними зв’язками, характеризує субстанціоналістський підхід у соціологічній інтерпретації соціального простору.

Обмеженість субстанціоналізму в інтерпретації соціальних явищ відбивається на розвитку соціологічної науки: зведення соціальності лише до окремих індивідів та їх взаємодій як останньої інстанції соціальності стала серйозним бар’єром на шляху розвитку наукового пізнання суспільства. Розрив із субстанціоналізмом як розрив із очевидністю став необхідним і важливим моментом розвитку пізнання соціального і виходом за межі розгляду теорії лише як інтерпретації чуттєвого різноманіття речей. Теорія, яка базується на принципах “нового раціоналізму”, розвивається через “епістемологічний розрив” із попередніми уявленнями, а тому всупереч субстанціоналістській інтерпретації соціального простору в сучасній соціології з’являється альтернативна структуралістська концепція, яка на перший план виводить не складові відносин, а самі відносини.

Наступний крок соціологічної інтерпретації соціального простору, який здійснюється через розрив і з класичною традицією субстанціоналізму, і з структуралістським реляціонізмом, реалізується під впливом розвитку конструктивістських теорій соціального (зокрема феноменологічної традиції) у межах постструктуралістської традиції, або “структуралістського конструктивізму”, як пропонує назвати цей напрям його засновник П.Бурдьє.

Поняття соціального простору з позицій конструктивістського структуралізму інтерпретується як система раціонально сконструйованих дослідником диспозицій – напруг, що виникають між заданими позиціями. Соціальний простір, за Бурдьє, — це простір зв’язків уявних і реальних, стійких та флюктуючих, які існують паралель-

но або збігаються, які можуть сходитися і розходитися. За логікою Бурдьє, можна стверджувати, що соціальний простір – це динамічне багатовимірне утворення, яке нескінченно продукує нові групові солідарності й знаходиться в постійному пошуку стану рівноваги. Такий спосіб тлумачення соціального простору підкреслює процесуальний характер, акцентує увагу не на суб'єктах, а на подіях, що відбуваються. Змістом і наповненням соціального простору стають не окремі індивіди або їх об'єднання, а практики, взаємодії нескінченної кількості індивідів, як виокремлених, так і об'єднаних у групи.

Отже, з позицій такого підходу інтерпретації поняття соціального простору відбувається розрив із субстанціоналістським тлумаченням соціального: зведення до індивідів та їх взаємодії. Зрозуміло, що соціальне не існує без індивідів, однак до центру уваги потрапляють їхні відносини і взаємодії, а не вони самі. Звідси соціальний простір отримує нові властивості, не притаманні окремим індивідам, але такі, що проявляються в надіндивідуальних утвореннях – звичаї, мораль, право, тощо – і підтримуються лише системою усталених взаємодій.

У той же час постструктуралізм розриває і з структуралістською інтерпретацією соціального простору, яка виводить на перший план соціальні зв'язки і відносини. За взаємодіями, зазначає Бурдьє, досить часто маскуються структури, які в них реалізуються. Це один із тих випадків, коли те, що безпосередньо дане, приховує за собою щось невидиме, що його визначає: "істина взаємодії ніколи цілком не полягає у взаємодії в тому вигляді, в якому вона може бути спостережена" [11, с. 187].

Щоб зрозуміти, що знаходиться між агентами, які займають різні позиції в соціальному просторі, Бурдьє говорить не про звичайного "соціального суб'єкта", а про "агента", що робить позицію у просторі незалежною від конкретного індивіда. Поняття "агент" відбиває в першу чергу таку властивість індивіда, як активність, здатність діяти, бути носієм практик певного типу і здійснювати стратегії, спрямовані на збереження або зміну своєї позиції в

соціальному просторі. Бурдье пише: “...дійсним об’єктом соціальної науки виявляються не індивіди... але це не означає, що індивіди – це просто “ілюзія”, що вони не існують: вони існують як агенти — не як біологічні індивідуальності, а як актори або суб’єкти, котрі соціально конституційовані як активні і діючі” [12, р. 107].

Тому соціальний простір – це не якась “теоретично сформована порожнеча”, в якій визначено координати позицій агентів, а втілена фізично (інкорпорована) соціальна класифікація: агенти займають певний простір, а дистанція між їхніми позиціями – це також не лише соціальний, а й фізичний простір. Розмірковуючи про співвідношення соціального та фізичного простору, Бурдье зазначає, що їх не можна розглядати у “чистому вигляді”: тільки як соціальне або тільки як фізичне: “...Соціальний розподіл, об’єктивний у фізичному просторі, функціонує одночасно як принцип бачення та розподілу, як категорія сприйняття та оцінювання, отже, як ментальна структура” [13, с. 37]. Отже, з одного боку, сукупність позицій соціального простору конститується практиками, а з другого – практики є те, що знаходиться між агентами. Простір практик, таким чином, так само об’єктивний, як і простір агентів. Соціальний простір ніби поєднує ці два простори – агентів і практик – у їх постійній і активній взаємодії.

Такий диспозиційний аналіз відкриває нові можливості для тлумачення класичної проблематики соціального порядку, напруги та нерівності, враховуючи водночас епістемологічні вимоги, що висуваються до науки: рефлексивну позицію суб’єкта пізнання та конструктивістське уявлення про природу соціальної реальності.

Введення нової інтерпретації соціального простору як системи топосів дає змогу по-новому осмислити класичні соціологічні питання про формування держави, публічну політику, мультикультуралізм, соціальні рухи тощо. Розриваючи із традиційним поглядом на суспільство, що базується на звичайному глузді і повсякденних уявленнях,

такий підхід на перший план висуває розрізнення між соціальними феноменами, відображає розстановку, склад і спосіб дії соціальних феноменів, що дає змогу досконаліше пояснити стан сучасного розвитку суспільства, уявити і осягнути його як таке, що постійно змінюється.

Такий підхід дає змогу аналізувати не лише обмежені локально, просторово і часово суспільні проблеми, однак привносить зміни фундаментального рівня – розуміння принципів конституювання соціальної реальності та способів організації суспільства, відповідаючи на класичне соціологічне питання про можливість соціального порядку. З позицій постструктуралізму такий порядок представлений як множина локальних порядків, що базуються на просторових уявленнях про соціальний світ. Звідси пізнавальний потенціал такого підходу – не в утворенні загальної пояснювальної схеми функціонування суспільства, а акцентуванні на процесуальному характері його існування: творення/відтворення подій соціального світу через трансформаційні процеси практик у їх об'єктивних та суб'єктивних умовах.

Отже, розвиток сучасної соціологічної теорії відбувається не лише як відповідь на виклики мінливої соціальної реальності, яка, постійно змінюючись, дає привід соціологам удосконалювати власний концептуальний апарат та дослідницьку методологію. Важливим елементом розвитку сучасної соціологічної науки стає також розуміння дослідників про можливість зворотного впливу: не лише реальності на пізнання, а й результатів пізнавальної наукової діяльності на досліджувану реальність. Тому елемент рефлексивності стає важливим компонентом сучасної соціологічної теорії, хоча і залишає її на рівні експертного знання про суспільство. Водночас сучасна соціологічна теорія розвивається не лише через накопичення і збагачення попереднього комплексу знань про суспільство, або рефлексивні стимули, а й через епістемологічні розриви, які стимулюються логікою розвитку самої науки як чистої творчості.

Література

1. *Кьюэн Ш.-А.* В каком состоянии находится социологическая теория? / Ш.-А.Кьюэн // Социологические исследования. – 2006. – № 8. – С. 13–20.
2. *Танчер В.* Теория в социологии: особенности и пути ее развития / В.Танчер // Социологическая теория сегодня. – К. : Ин-т социологии, 1994. – С. 3–11.
3. *Куценко О.* Украинская социология в ситуации определенности. Заметки о I Конгрессе Социологической Ассоциации Украины “Социология в ситуации социальных неопределенностей” / О.Куценко // Социологический журнал. – 2009. – №4. – С. 168–170.
4. *Фраер Х.* Революция справа / Фраер Х. – М. : Праксис, 2009. – 160 с.
5. *Качанов Ю.* Эпистемология социальной науки / Качанов Ю. – С.-Пб. : Алетейя, 2007. – 232 с.
6. *Александр Дж.* Социальная наука как чтение и перформанс: культурно-социологическое понимание эпистемологии / Дж.Александр, А.Рид // Социологические исследования. – 2011. – № 8. – С. 3–17.
7. *Жеребкина И.А.* Перформативность (в) современной философии: гендерная тревога как политика сопротивления [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/totallogy/2001_6/gereb.htm
8. *Гидденс Э.* Последствия модернити / Э.Гидденс // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / под ред. В.Л.Иноземцева. – М. : Academia, 1999. – С. 101–122.
9. *Башляр Г.* Философское отрицание / Г.Башляр // Башляр Г. Новый рационализм / Башляр Г. – М. : Прогресс, 1987. – С. 160–283.
10. *Сорокин П.* Социальная стратификация и мобильность / П.Сорокин // Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество / Сорокин П. – М. : Политиздат, 1992. – С. 295–424.
11. *Бурдьё П.* Социальное пространство и символическая власть // Бурдьё П. Начала / П.Бурдьё. – М. : Socio-Logos, 1994. – С. 181–207.
12. *Bourdieu P.* An invitation to reflexive sociology / Bourdieu P., Wacquant L. – Chicago : Univ. of Chicago, 1992.
13. *Бурдьё П.* Физическое и социальное пространства: проникновение и присвоение // Бурдьё П. Социология политики / Бурдьё П. – М. : Socio-Logos, 1994. – С.33–52.